কিন্তু তাৰপৰা এচলু বা এবাটি পানী আনি খালেহে আমাৰ পিয়াহ গুচিব। ঈশ্বৰৰ অভিপ্ৰায়ো যে সেইটোৱেই অৰ্থাৎ তেওঁক যে সুকীয়াকৈ এক ঈশ্বৰ বুলি আমি সেৱা-ভজনা কৰিব লাগে— সৰ্বজগতক ঈশ্বৰ বা ব্ৰহ্ম বুলি নহয়, সেইটো আমাক আমাৰ সুকীয়াত্ব তেওঁ প্ৰদান কৰাতেই স্পষ্ট দেখা গৈছে।

গীতা-তত্ত্ব

(এক)

ঘোষাত মহাপুৰুষ শ্ৰীমাধৱদেৱে প্ৰাৰ্থনা কৰিছে ঃ

শোক-মোহ-মহাপঙ্ক মাজে অৰ্জুন মগন ভৈল দেখি
পৰম ঈশ্বৰ দৈৱকী-নন্দ-নন্দন।
কৃপায়ে ঈশ্বৰে তত্ত্ব কহি উদ্ধাৰিলা নিজ ভকতক
হেন ঈশ্বৰৰ চৰণে লৈলো শৰণ।।

পৰম ঈশ্বৰ দৈৱকী-নন্দ-নন্দনে তেওঁৰ নিজ ভকতৰ আগত যি তত্ত্ব কৈ সেই শৰণাগত ভকতক উদ্ধাৰ কৰিলে, সেই তত্ত্ব, তেতিয়াৰ দিনৰ সৰ্বধৰ্ম সমন্বয়, সৰ্বদৰ্শন বিজ্ঞানৰ সমন্বয় আৰু আজিৰো সৰ্বধৰ্মৰ সাৰ পদাৰ্থ গীতাৰ মহোপদেশ তত্ত্ব। সেই তত্ত্ব-কথা শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক কেতিয়া আৰু ক'ত কৈছিল? কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হ'বৰ জোৱাতে, যেতিয়া তেওঁৰ ৰথ দুই পক্ষৰ যুঁজাৰুসকলৰ আগত ৰখা হ'ল। কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধ হঠাৎ সংঘটিত হ'বলৈ যোৱা নাছিল। দুই পক্ষৰ ভিতৰত অনেক কথা-বাৰ্তা, মীমাংসাৰ আলচ, সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ ইত্যাদিৰ যেতিয়া ওৰ পৰিল আৰু অগত্যা যুদ্ধৰ বাটেই একে মাথোন বাট ৰ'লগৈ, তেতিয়াহে। অৰ্জুন

সেই যুদ্ধৰ প্ৰধান অগ্ৰণী আৰু ঘাই ধৰণী। অনেক চিন্তা অনেক বিবেচনাৰ পিছতহে অৰ্জুনৰ মনত যুদ্ধৰ কৰ্তব্য দৃঢ় হৈছিল। এনে অৰ্জুনৰ মন হঠাৎ বিচলিত হ'ল কিয়? তেওঁ কৰ্তব্যৰ পৰা পিছলিছিল কিয়?

কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধক্ষেত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণৰ শিক্ষাৰ মূল কথা ঃ—

জীৱন-যুদ্ধত উদ্ভুত ঘাই কথাৰ সমাধান, সেই ঘাই কথাৰ ভিতৰৰ ঘাই কথা, জীৱনত কৰ্তব্যৰ বাধ্যতা। অৰ্জুনৰ মন হঠাৎ পাৰ্থিৱ সম্বন্ধৰ মায়া-মোহত অভিভূত হৈ পৰি আছিল, কৰ্তব্যৰপৰা তেওঁৰ ভৰি পিছলি পৰিছিল। কৃষ্ণই অৰ্জুনৰ কৰ্তব্যৰ সাৰথি স্বৰূপে সেই কৰ্তব্যৰ কথা তেওঁক সোঁৱৰাই দিছিল। কাৰণ সেইটো কৃষ্ণৰ কৰ্তব্য নতুবা উপদেশক সাৰথি কৃষ্ণও কৰ্তব্যৰপৰা পিছলি পৰিলহেঁতেন। দুৰ্যোধনক প্ৰমুখ্য কৰি কৌৰৱসকলে পাণ্ডৱক হেজাৰ প্ৰকাৰে অন্যায় আৰু অনিষ্ট কৰিছিল। ৰাজ্যৰ ৰাজপাটৰ প্ৰকৃত অধিকাৰী যুধিষ্ঠিৰক সেই অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত কৰিছিল। জ্ঞাতিবিধ আৰু ৰক্তপাতৰ হাত সাৰিবলৈ পাণ্ডৱে সাম্ৰাজ্যৰ সলনি মাথোন শেহত পাঁচখন গাঁও খুজিছিল, তাকো দুৰ্যোধনে নিদিলে। কৃষ্ণই দুইদলক মিলাবলৈ অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল আৰু সেই কাৰ্যৰ নিমিত্তে মধ্যস্থ হৈ কৌৰৱৰ কাষলৈ গৈছিল। তেওঁৰ কথা শুনক ছাৰি কৌৰৱে তেওঁক বন্দী কৰিবলৈহে বিচাৰিছিল। জতুগৃহ দাহ, দ্ৰৌপদীৰ বস্ত্ৰহৰণ, অন্যায় পাশাখেল, বনবাস দিয়া ইত্যাদি নানা অন্যায়-অত্যাচাৰ কৌৰৱে পাণ্ডৱৰ ওপৰত কৰিছিল। শান্তিৰ অৰ্থে সেই আটাইবোৰ অন্যায় কাতিকৈ থৈ যুধিষ্ঠিৰে পাঁচ পাণ্ডৱলৈ পাঁচখন গাঁও খুজিছিল, তাৰ উত্তৰত দুৰ্যোধনে বেজী এটাৰ মূৰত থাকিব পৰা মাটিকণা এটাও নিদিওঁ বুলি ক'লে। এনেবোৰ চেষ্টা বিফল হোৱাৰ পিছত, নিতান্ত বাধ্য হৈ কৰিবলগীয়া যুদ্ধৰ মাজলৈ আহি অৰ্জুনে হঠাৎ যুদ্ধ নকৰোঁ বুলি হাতৰ ধনু-শৰ পেলাই দি কৰ্তব্যৰ পৰা পিছলি মনুষ্যত্ব হেৰুৱাবলৈ গৈছিল। এনেস্থলত তেওঁক তেওঁৰ কৰ্তব্য সোঁৱৰাই দিয়াটো ভগৱন্ত কৃষ্ণৰেই কৰ্তব্যকাৰ্য। সেইদেখি অৰ্জুনক তেওঁ প্ৰথম দুষাৰ কথাকে টান মাতেৰে ক'বলৈ বাধ্য হৈছিল।

কুতস্ত্বা কশ্মলমিদং বিষমে সমুপস্থিতম্।
অনাৰ্যজুষ্টমস্বৰ্গ্যমকীৰ্ত্তিকৰমৰ্জ্জুন।।
ক্লৈব্যং মাস্ম গমঃ পাৰ্থ নৈতৎ ত্বয্যুপপদ্যতে।
ক্ষুদ্ৰং হৃদয়দৌৰ্বল্যংত্যক্ত্বোত্তিষ্ঠ পৰন্তপ।।

অৰ্থাৎ হে অৰ্জুন! এনে সঙ্কটৰ সময়ত আৰ্য-বিগৰ্হিত নৰকৰ হেতু অখ্যাতিজনক এই মোহ ক'ৰপৰা আহি তোমাৰ গাত লাগিল? হে পাৰ্থ! ক্লৈব্য অৰ্থাৎ নপুংসকতাৰ কাতৰতা অৱলম্বন নকৰিবা। এনে ক্লৈব্য তোমাৰ যোগ্য নহয়। এতেকে হৃদয়ৰ তুচ্ছ দৌৰ্বল্য পৰিত্যাগ কৰি যুদ্ধ কৰিবলৈ উঠা।

মানুহ যেতিয়া শোকত মগ্ন হয়, তেতিয়া তাৰ বুদ্ধি স্থিৰ নেথাকে, কৰ্তব্য অকৰ্তব্যৰ বিচাৰ সি কৰিব নোৱাৰে। তাৰ মনত ধন-প্ৰাণ সকলো তুচ্ছাতিতুচ্ছ যেন লাগে। সেই শোকৰ উৎপত্তি ক'ত? শোক হয় কিয়? অৰ্জুনে আত্মীয়সকলৰ মৃত্যু অনিবাৰ্য ভাবিলে। তুচ্ছ ৰাজ্যলোভত সেই সকলৰ মৃত্যু অনুচিত বিবেচনা কৰিলে। আত্মীয়সকলক দেখি তেওঁৰ হৃদয়ত মমত্বৰ সঞ্চাৰ হ'ল। শোকে তেওঁৰ হিতাহিত বিবেচনা, ধৰ্মাধৰ্ম বিচাৰ কৰিবৰ বিবেচনাক ঢাকি পেলালে। মমত্বই শোকৰ কাৰণ। অবিদ্যা অৰ্থাৎ অজ্ঞতাৰ পৰাই মমত্বৰ উদ্ভৱ। কোনো বস্তু বা কোনো মানুহলৈ যিমান সৰহ মমতা থাকে, তাৰ অভাৱত বা অভাৱৰ আশঙ্কাত সিমান শোক উৎপন্ন হয়। অবিদ্যাই জ্ঞানক আবৃত কৰি পেলায়। জড় শৰীৰত আত্মজ্ঞান কৰাই অবিদ্যা। দেহৰ বিনাশত অৰ্জুনে আত্মীয়সকলৰ বিনাশ বুলি ভাবিলে। এনে জ্ঞান জীৱৰ স্বাভাৱিক। দেহাত্মজ্ঞানৰ নিমিত্তে জীৱই অহঙ্কাৰক আশ্ৰয় কৰি কৰ্তাৰূপে কৰ্ম কৰে আৰু দেহৰ বিনাশতে আত্মাৰ বিনাশ বুলি ভাবে। সেই বাবেই ভগৱন্তই যাতে অৰ্জুনৰ অবিদ্যা নাশ হৈ মনত জ্ঞানৰ উদয় হয় আৰু বিনাশী জড় দেহৰ মমতা গুচি আৰু তেনে দেহৰ অভাৱৰ নিমিত্তে উৎপন্ন হোৱা শোক-মোহ আদি দূৰ হৈ স্বধৰ্মোচিত কৰ্তব্য কৰ্ম নিৰ্লিপ্তভাবে তেওঁ কৰিব পাৰে, তাৰে উপদেশ গীতাত দিছিল। আমাৰ মহাপুৰুষে ঘোষাতো গদগদ কণ্ঠেৰে এই কাতৰ প্ৰাৰ্থনাকে কৰিছে —

তুমি প্ৰাণপ্ৰিয়তম সুহৃদ পৰম দেৱ,
প্ৰাণপ্ৰভু পীতাম্বৰ এ,
তুমিসে কেৱলে আত্মা মোৰ।
তোমাক নাজানি জড় মিছা শৰীৰক মই
প্ৰাণপ্ৰভু পীতাম্বৰ এ,
আত্মা বুলি ভৈলো সেৱাচোৰ,
প্ৰাণবন্ধু কিনো মই অজ্ঞানী দুৰ্ঘোৰ।

দুৰ্বাৰ দুঃসঙ্গ দুৰ্বাসনা দুষ্ট,
হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
অনাদি অবিদ্যা আপুনি ভৈলো মোহিত।
অনাত্মা দেহক আত্মা বুদ্ধি কৰি
হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
সেৱা পৰিহৰি সি সুখে ভৈলো বঞ্চিত।

ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তিৰ চাৰিটা ঘাই বাট। জ্ঞান-মাৰ্গ, কৰ্ম-মাৰ্গ, যোগ-মাৰ্গ আৰু ভক্তি-মাৰ্গ। যদিও এই চাৰিটা বাট সুকীয়া তথাপি চাৰিওবো মুখ্য লক্ষ্য একেটা, অৰ্থাৎ ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তি বা মুক্তি। প্ৰথমটো বাট কৰ্ম। মানুহ প্ৰথমতে কৰ্মতে প্ৰবৃত্ত হয় সাংসাৰিক আৰু ইন্দ্ৰিয় সুখাদি-লাভৰ প্ৰেৰণাত। ইয়াতকৈ ওখ প্ৰেৰণাত মানুহে কৰ্ম কৰে ইহলোকৰ সুখ বিচাৰি নহয়, পৰলোকৰ। তেতিয়া কৰ্মৰ ফল ভোগৰ আকাংক্ষা হয় পৰলোকত। কৰ্মৰ চূড়ান্ত অৱস্থাত কৰ্মকৰ্তাই তাৰ ফলাকাংক্ষা নকৰি কৰ্ম কৰি যায়, আৰু তাৰ ফল ঈশ্বৰত সমৰ্পণ— "কৃষ্ণাৰ্পণমস্তু"। ইয়াকে গীতাত বোলা হৈছে নিষ্কাম কৰ্ম। কিন্তু কৰ্মানুষ্ঠান নকৰি কোনো নিষ্কৰ্মী হ'ব নোৱাৰে। কৰ্ম নকৰি একেবাৰেই ত্যাগীৰ আসনত উঠি প্ৰকৃত ত্যাগী হৈ সিদ্ধিলাভ কৰিব নোৱাৰে।

ন কৰ্মণামনাৰম্ভান্নৈষ্কৰ্ম্যং পুৰুষোহশ্নুতে।
ন চ সংন্যসনাদেৱ সিদ্ধিং সমধিগচ্ছতি।। (গীতা)

অৰ্থাৎ পুৰুষে কৰ্মৰ অনুষ্ঠান নকৰি নৈষ্কৰ্ম্য অৱস্থা পাব নোৱাৰে আৰু ত্যাগতো সিদ্ধি প্ৰাপ্ত নহয়।

অৰ্থাৎ কৰ্মৰ ভিতৰেদি ত্যাগী হ'ব লাগিব; কৰ্মৰ ত্যাগৰ দ্বাৰাই নহয়; কিয়নো কৰ্ম ত্যাগ কৰা সম্পূৰ্ণৰূপে অসম্ভৱ। এইবাবেই ভগৱন্তই কৈছে—

তস্মাদসক্তঃ সততং কাৰ্যং কৰ্ম সমাচৰ।
অসক্তো হ্যাচৰন্ কৰ্ম পৰমাপ্নোতি পুৰুষঃ।।

মানুহে, আনকি জ্ঞানী মানুহেও, নিজৰ স্বভাৱৰ বশীভূত হৈ কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয়; স্বভাৱক কোনোৱে অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে। জীৱই ঘাইকৈ মন, বুদ্ধি, চিত্ত আৰু অহঙ্কাৰ এই চাৰিটি অন্তৰেন্দ্ৰিয়ৰ সংযোগেৰে কৰ্ম সম্পাদন কৰে। পাঁচোটা জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস, গন্ধ এই পাঁচোটা বিষয়ৰ যোগত বাক, পাণি, পাদ, পায়ু আৰু উপস্থৰ দ্বাৰায় মানুহ কৰ্মত পৰিচালিত হয়। জীৱৰ জাগ্ৰত অৱস্থাত পাঁচোটা জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰাই পাঁচোটা বিষয়েৰে সৈতে সাক্ষাৎ হয়। সেই সাক্ষাৎ বা সম্বন্ধ মনৰ সহায়ত হয়। মন চাৰিটা অন্তৰেন্দ্ৰিয়ৰ ভিতৰৰ এটা অন্তৰেন্দ্ৰিয়। মনৰ যোগ নহ'লে পঞ্চ বিষয়েৰে সৈতে পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ সম্বন্ধ নহয়। পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰায় যেতিয়া মনেৰে সৈতে পঞ্চ বিষয়ৰ সাক্ষাৎ হয়, তেতিয়া সেই বিষয়বোৰ বুদ্ধিত স্থিৰকৃত হয় আৰু চিত্তত উদ্বোধন প্ৰাপ্ত হৈ 'অহংকৰ্তা'— এনে জ্ঞানৰ দ্বাৰায় কৰ্মত প্ৰবৃত্তি জন্মায় আৰু পিছত বাক, পাণি ইত্যাদি কৰ্মেন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰায় কৰ্ম নিষ্পন্ন হয়। পূৰ্বজন্মাৰ্জিত কৰ্ম-সংস্কাৰ মনৰ প্ৰৱৰ্তক বা চেষ্টা উৎপাদনকাৰক। সেইবাবে জীৱই কৰ্ম নকৰি থাকিব নোৱাৰে। এইটো এটা কৰ্মচক্ৰ। এই চক্ৰ উলংঘন কৰাই টান। কিন্তু যদিও জীৱ কৰ্ম-পৰতন্ত্ৰ, তথাপি সৎ বা অসৎ কৰ্ম সম্পাদন কৰা বিষয়ত মানুহৰ স্বাধীনতা আছে। মানুহে আন আন বিষয়ত আন আন জীৱৰ দৰে হ'লেও জ্ঞানৰ বিষয়ত সেইবোৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। শাস্ত্ৰত কৈছে— "আহাৰো নিদ্ৰা ভয়ং মৈথুনঞ্চ সামান্যমেতৎ পশুভিৰ্ণৰাণাম্, জ্ঞানং হি তেষামধিকো বিশেষঃ জ্ঞানেন হীনাঃ পশুভিঃ সমানাঃ।" অৰ্থাৎ আহাৰ, নিদ্ৰা, ভয় আৰু মৈথুন বিষয়ত মানুহ আৰু পশু দুয়ো সমান। মানুহ মাথোন জ্ঞানেৰে অধিক। সেইদেখি যি মানুহৰ জ্ঞান নাই, সি পশুৰ সমান। মানুহৰ গাত যি জ্ঞান আছে, তাৰদ্বাৰাই সি ভাল বেয়া বুজিব পাৰে। মানুহে যিবোৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ সহায়ত জ্ঞানৰ কাৰ্য কৰে, তাৰ ভিতৰত মনেই ঘাই। মনত প্ৰবৃত্তি আৰু নিবৃত্তি, এই দুটা বৃত্তি আছে। মানুহে জ্ঞানৰদ্বাৰায় প্ৰবৃত্তিৰ কৰ্ম বেছি কৰিব পাৰে। প্ৰবৃত্তিক অৱলম্বন কৰি যেনেকৈ কৰ্ম সৰহ কৰিব পাৰি, নিবৃত্তিক আশ্ৰয় কৰি সেইদৰে কৰ্ম কমাবও পাৰি। কৰ্ম কমাব পাৰিলেই মানুহ মোক্ষৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰে, কাৰণ কৰ্মক্ষয় নহ'লে মুক্তি নহয়, কিয়নো কৰ্মই বন্ধনৰ হেতু। সেইদেখি মানুহ কৰ্মপৰতন্ত্ৰ হ'লেও তাৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি কৰিবৰ ক্ষমতা মানুহৰ আছে। জ্ঞানীয়ে স্বভাৱৰ বশীভূত হৈ বাহ্য কৰ্মত প্ৰবৃত্ত থাকিলেও স্বতন্ত্ৰতাৰ বলেৰে কৰ্মক্ষয় কৰে; কিন্তু অজ্ঞানীয়ে নোৱাৰে। স্বভাৱৰ বশৱৰ্তী হৈ জ্ঞানীয়ে কৰ্ম কৰিলেও সেই কৰ্মৰ ফলৰ হাত এৰায়, কাৰণ জ্ঞানীয়ে তাক নিষ্কামভাৱে কৰি কৰ্মফল ঈশ্বৰৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে।

মনৰ ত্যাগেই প্ৰকৃত ত্যাগ। কাৰণ 'মন এৱ মনুষ্যানাং কাৰণং বন্ধমোক্ষয়োঃ।" মনেই মানুহৰ বন্ধন আৰু মুক্তিৰ হেতু। এইবাবেই কবীৰে কৈছে— "মনকে হাৰে হাৰিয়া মনকে জিতে জিত। পৰম ব্ৰহ্মকো পাইয়াঁ মনহীকে

পৰতীত।।" অৰ্থাৎ মনৰপৰা জয়ত পৰাজয়, তাৰ জয়তে জয় আৰু মনৰ প্ৰীতিতে পৰম ব্ৰহ্মক লাভ কৰা যায়। "যা মতিঃ সা গতি।" অৰ্থাৎ যেনে মতি হয় তেনে গতিও হয়। মতি অৱশ্যে কাৰ্যানুযায়ী হয়। যদিও ভগৱন্ত বস্তু নিত্যানন্দ, আত্মাৰাম, তথাপি তেওঁকে এক মাথোন শৰণ্য আৰু বৰেণ্য জ্ঞান কৰি তেওঁৰ আৰাধনা কৰিলে তেওঁত ঐকান্তিকতাৰ নিমিত্তে আৰাধকৰ মনত তৃপ্তি আৰু প্ৰীতি হয়; আৰু সেই তৃপ্তি, সেই প্ৰীতি নিত্যানন্দ পৰমেশ্বৰৰ পৰাই হয়। সাংসাৰিক বস্তুৰপৰা হোৱা প্ৰীতি আৰু তৃপ্তি ক্ষণভঙ্গুৰ; কিন্তু ঈশ্বৰৰপৰা অহা প্ৰীতি আৰু তৃপ্তি সনাতন। সেই সনাতন তৃপ্তি আৰু প্ৰীতিৰ নিমিত্তে অনুভৱ কৰিব পাৰি যে ঈশ্বৰ নিত্য, প্ৰীত আৰু তৃপ্ত। এইবাবে ঈশ্বৰৰ প্ৰীতিৰ অৰ্থে আৰাধনা কৰা মানে তেওঁৰ প্ৰীতি লাভ কৰিবৰ নিমিত্তে আৰাধনা অৰ্থাৎ তেওঁৰপৰা প্ৰীতি লাভ কৰিম, সেই নিমিত্তেই তেওঁৰ আৰাধনা কৰা। যিজন আত্মদৰ্শী অৰ্থাৎ আত্মতৃপ্ত, আত্মৰত আৰু আত্মাতেই সন্তুষ্ট, তেওঁৰ কোনো কৰ্তব্য নাই। সাধাৰণ মানুহতকৈ আত্মদৰ্শীৰ বিশেষত্ব এইখিনিতে। যি আত্মৰত অৰ্থাৎ মনক সঙ্কল্প-বিকল্পশূন্য কৰি আত্মাত ৰমণ কৰে, আত্মাতে সম্যকৰূপে আনন্দপ্ৰাপ্ত, তাৰ কৰ্তব্য কাৰ্য একো নাই। বেদত কৈছে, তেনে মানুহৰ—

ভিদ্যতে হৃদয়গ্ৰন্থিশ্ছিদ্যন্তে সৰ্বসংশয়াঃ।

ক্ষীয়ন্তে চাস্য কৰ্মাণি তস্মিন্দৃষ্টে পৰাবৰে। (মুণ্ডকোপনিষদ)

অৰ্থাৎ যাৰ আত্মসাক্ষাৎকাৰ লাভ হৈছে, তাৰ বাসনাময় হৃদয়গ্ৰন্থি ভেদ হৈ হৃদয় সৰল হৈছে, সমস্ত সংশয় নষ্ট হৈছে আৰু তাৰ সকলো কৰ্মফল ক্ষয় হৈছে। "বাসনা এৱ সংসাৰঃ"— বাসনাই সংসাৰ। সেই বাসনা জীৱ মাত্ৰকৰে সুখলাভৰ নিমিত্তে উৎপন্ন হয়, আৰু সুখলাভৰ নিমিত্তেই মানুহে কৰ্ম কৰে। কিন্তু যেতিয়া মানুহৰ আত্মসাক্ষাৎকাৰ হয়, সেই আত্মানন্দ লাভৰ পিছত আৰু সাধাৰণ ক্ষণিক সুখলাভৰ নিমিত্তে কৰ্ম-প্ৰবৃত্তি নেথাকে। এইবাবেই আত্মদৰ্শী জ্ঞানীৰ অনুষ্ঠিত কৰ্মৰ দ্বাৰায় পুণ্য, অৰ্থ বা কৰ্মত্যাগৰ নিমিত্তে প্ৰত্যবায় নাই। দেহাভিমানতে পাপ-পুণ্য আশ্ৰয় কৰে। যাৰ দেহাভিমান নাই, অৰ্থাৎ আত্মদৰ্শনৰ নিমিত্তে আত্মাৰ পাৰ্থক্য অনুভূত হ'লে নিৰ্লিপ্ততাৰ নিমিত্তে পাপ বা পুণ্য আত্মাত লিপ্ত নহয়, তাৰ আৰু কৰ্মত বিচাৰ নাই।

দেহত যাৰ নাহি অহঙ্কাৰ।
তাহাৰ কৰ্মত নাহি বিচাৰ।। (শঙ্কৰদেৱ)

(দুই)

মুক্তিলাভ বা ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তিৰ দ্বিতীয়টো পথ জ্ঞানযোগ বা জ্ঞান-মাৰ্গ। শ্ৰীমদ্ভাগৱদ্‌গীতাৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত এই জ্ঞানযোগৰ কথা বিশদভাৱে উল্লিখিত আছে। এক পৰব্ৰহ্ম বা পৰমাত্মাৰ বাহিৰে জগতত দ্বিতীয় নাই। বাস্তৱিকতে পৰমাত্মা বা পৰমব্ৰহ্মত সকলো অহং বা ego আত্মা আছে যেনেকৈ, non-ego বা অনাত্মাও আছে। সকলো সৃষ্ট বস্তু সেই অদ্বিতীয় পৰমাত্মাৰ অসংখ্য বিকাশ।

ব্ৰহ্মাৰ্পণং ব্ৰহ্মহৱিঃ ব্ৰহ্মাগ্নৌ ব্ৰহ্মণা হুতম্।
ব্ৰহ্মৈৱ তেন গন্তব্যং ব্ৰহ্মকৰ্মসমাধিনা।। (গীতা)

আমাৰ 'কীৰ্তন'ত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে লিখিছে—

তুমি পৰমাত্মা জগতৰ ঈশ এক।
একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিৰেক।।
তুমি কাৰ্য কাৰণ সমস্ত চৰাচৰ।
সুবৰ্ণ কুণ্ডলে যেন নাহিকে অন্তৰ।।
তুমি পশু পক্ষী সুৰাসুৰ তৰু তৃণ।
অজ্ঞানত মূঢ় জনে দেখে ভিন্ন ভিন্ন।।

গীতাৰ সপ্তম অধ্যায়ত ভগৱন্তই কৈছে —

মত্তঃ পৰতৰং নান্যৎ কিঞ্চিদস্তি ধনঞ্জয়।
ময়ি সৰ্বমিদং প্ৰোতং সূত্ৰে মণিগণা ইৱ।।

আকৌ—

দৈৱী হ্যেষা গুণময়ী মম মায়া দুৰত্যয়া।
মামেৱ যে প্ৰপদ্যন্তে মায়ামেতাং তৰন্তি তে।।

আকৌ—

ন মাং দুষ্কৃতি মূঢ়াঃ প্ৰপদ্যন্তে নৰাধমাঃ।
মায়য়াপহৃতজ্ঞানা আসুৰং ভাৱমাশ্ৰিতাঃ।।

আকৌ—

নাহং প্ৰকাশঃ সৰ্বস্য যোগমায়াসমাবৃতঃ।
মূঢ়োঽয়ং নাভিজানাতি লোকো মামজমব্যয়ম্।।
তোমাৰেসে মায়াৰে মোহিত সৰ্বজনে।
তুমি আত্মা তোমাক নাজানে একোজনে।।
সমস্ত ভূতৰে তুমি আছা হৃদয়ত।
তত্ত্ব নাপাই তোমাক বিচাৰে বাহিৰত।।
তুমিসে কেৱলে সত্য মিছা সবে আন।

জানি জ্ঞানীগণে কৰে হৃদয়ত ধ্যান।। (কীৰ্তন)

মায়াৰ ৰচনা এই সংসাৰৰ আৱৰণৰ ভিতৰত থকা ব্ৰহ্মক যি ধ্যান কৰে, তাৰ ব্ৰহ্ম লাভ হয়— জ্ঞান-যোগৰ এই মূল কথা। শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে, ego বা সুকীয়া আত্মাৰ পুনৰ্জন্ম আছে। প্ৰকৃত জ্ঞান আৰু ধৰ্ম সংস্থাপনৰ অৰ্থে, যি জ্ঞান আৰু ধৰ্ম কালক্ৰমত অধোগতি প্ৰাপ্ত হয়, যুগে যুগে ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ হয়। যি যি বিশেষ ego বা আত্মাত পৰমাত্মাৰ বিকাশ বেছি, সেইসকলেই অৱতাৰ। সাধাৰণ ego বা আত্মাও ঈশ্বৰৰে অংশ। "তোমাৰেসে অংশ আমি যত জীৱজাক।" (শঙ্কৰদেৱ)। জ্ঞানত অৱতাৰো ঈশ্বৰৰ অংশ, কিন্তু অৱতাৰজন শ্ৰেষ্ঠ; কাৰণ তেওঁ আৰু ঈশ্বৰ যে একে, এইটো তেওঁ সম্পূৰ্ণৰূপে উপলব্ধি আৰু অনুভৱ কৰে। অৱতাৰ মায়াৰ অৰ্থাৎ অবিদ্যা বা অজ্ঞানৰ বান্ধোনেৰে বদ্ধ নহয়; সাধাৰণ মানুহ বদ্ধ। মানুহে সাধাৰণতে নিজক সুকীয়া পদাৰ্থ বুলি ভাবে। অৱতাৰে ভাবে আৰু উপলব্ধি কৰে যে তেওঁ ঈশ্বৰেৰে সৈতে একে; সোঽহম্। সাধাৰণ মানুহৰ দেহত আত্মাবুদ্ধি হয় অজ্ঞানতাৰ নিমিত্তে, অৱতাৰ বা মহাপুৰুষৰ নহয়। এই অজ্ঞানতাৰ জাল সম্পূৰ্ণৰূপে জ্ঞানখড়্গৰ দ্বাৰা ছেদিত হ'লেই মানুহৰ মুক্তি। এইবাবেই শাস্ত্ৰত কৈছে— "আত্মানং বিদ্ধি।" এইবাবেই ভক্তই কাতৰভাৱে প্ৰাৰ্থনা কৰি কৈছে ঃ

তুমিসে কেৱলে আত্মা মোৰ।
তোমাক নাজানি জড় মিছা শৰীৰক মই
আত্মা বুলি ভৈলো সেৱা-চোৰ,
কিনো মই অজ্ঞানী দুৰ্যোৰ। (মাধৱদেৱ)
আমি মূঢ়মতি ঘোৰ অবিদ্যা-সাগৰে মজি
তোমাক নাজানি ভৈলো দুঃখী।
স্বৰূপ নাজানি ভৈলো দুঃখী।।

বেদান্ত দৰ্শনৰ শিক্ষা এই ঃ আচলতে জন্ম বা সৃষ্টি আত্মবিস্মৃতি। প্ৰকৃত মুক্তি আত্মজ্ঞান। যি জ্ঞানে মানুহক সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰবুদ্ধ কৰে (অকল বুদ্ধিত চেলেংপেতেংকৈ নহয়) সৰ্বতোভাৱে তেওঁ যে ঈশ্বৰৰ অংশ, ঈশ্বৰেৰে সৈতে একে এই জ্ঞান। অৱতাৰ হোৱা মহাপুৰুষে নিজৰ জীৱন, ইচ্ছা আৰু কাৰ্যকলাপ ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাৰে সৈতে যে একে এই জ্ঞান সম্পূৰ্ণৰূপে অনুভৱ কৰে। এইবাবেই যীশুখৃষ্টই কৈছিল "I and my Father are one" এইবাবেই বুদ্ধই কৈছিল— "মানুহে পৃথিৱীত সুকীয়া অস্তিত্ব অনুভৱ কৰে অজ্ঞানতাৰ নিমিত্তে।" যোযাত মহাপুৰুষে লিখিছে—

ঈশ্বৰৰ সেৱা কৰন্তে জীৱৰ
গুচয় মায়াৰ ভ্ৰম।
ব্ৰহ্মপদে শুদ্ধ জীৱক বোলয়
ঈশ্বৰ পৰম ব্ৰহ্ম।।

বীতৰাগভয়ক্ৰোধা মন্ময়া মামুপাশ্ৰিতাঃ।
বহৱো জ্ঞানতপসা পূতা মদ্ভাৱমাগতাঃ।। (গীতা)

অৰ্থাৎ আসক্তি, ভয় আৰু ক্ৰোধশূন্য আৰু মোতে একচিত্ত যি মোক আশ্ৰয় কৰি অনেকে আত্মজ্ঞানৰ দ্বাৰাই পবিত্ৰ হৈ মোৰ ভাৱ পাইছে।

যক্ষ ৰক্ষ স্ত্ৰী শূদ্ৰ যত ব্ৰজবাসী।
পক্ষী মৃগ বিষ্ণু ভৈল কৃষ্ণক উপাসি। (কীৰ্তন)
সমস্ত ভূততে দেখিবেক নাৰায়ণ।
আত পৰে আন ধৰ্ম সবে বিড়ম্বন।।
সমস্ত ভূততে ব্যাপি আছো মই হৰি।
সবাক মানিবা তুমি বিষ্ণু-বুদ্ধি কৰি।।
কুকুৰ চণ্ডাল গৰ্দ্দভৰো আত্মা ৰাম।
জানিয়া সবাক পৰি কৰিবা প্ৰণাম।। (কীৰ্তন)

ইয়াকে বোলে ঈশ্বৰৰ অনুভূতি (God-realisation) আৰু এই অৱস্থাত জ্ঞানীয়ে সকলো প্ৰাণীক নিজৰ ভিতৰত দেখে আৰু নিজক সকলো প্ৰাণীৰ ভিতৰত দেখে আৰু এই সকলোকে এক ঈশ্বৰৰ ভিতৰত দেখে।

সমস্ত প্ৰাণীক পূজা বিষ্ণু বুদ্ধি কৰি। (কীৰ্তন)
হৰিসে সবাৰো আত্মা বান্ধৱ ঈশ্বৰ।
সবাৰো হৃদয়ে বিষ্ণু আছন্ত সাক্ষাত। (শঙ্কৰদেৱ)

বেদান্ত দৰ্শনৰ মত অনুসৰণ কৰোঁতাসকল দুভাগত বিভক্ত। এভাগ দ্বৈতবাদী, আনভাগ অদ্বৈতবাদী। দ্বৈতবাদীসৱে কয় জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰে পৃথক হৈছে ঈশ্বৰ ইচ্ছাত; সেইদেখি ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা নহ'লে জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা এক হ'ব নোৱাৰো। ওপৰত তুলি দিয়া "বীতৰাগভয় ক্ৰোধা" গীতাৰ এই শ্লোকটোৰ দ্বৈতবাদীয়ে অৰ্থ কৰে যে মুক্তাত্মাসকল ঈশ্বৰৰ নিচিনাই হয়; আৰু সেই মুক্তি সাৰূপ্য মুক্তি। কিন্তু অদ্বৈতবাদীয়ে তাৰ অৰ্থ কৰে যে এই মুক্তি ঈশ্বৰেৰে সৈতে সম্পূৰ্ণ একত্ব হোৱা।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ ধৰ্ম অতি উদাৰ। তেওঁ সকলো প্ৰকাৰ মতৰে প্ৰতি শ্ৰদ্ধা দেখুৱাই কৈছে, —যি যাৰ স্বভাৱ অনুসৰি যেনেকৈ পূজা কৰে তাতে তেওঁ সন্তুষ্ট, কাৰণ সকলো বাটৰ

ওৰ তেওঁতেই। কিন্তু যদিও তেওঁৰ এই উদাৰতা, তেওঁ এক অদ্বিতীয় ঈশ্বৰৰ পূজাকেহে (Monotheism) সম্পূৰ্ণৰূপে সমৰ্থন কৰিছে আৰু সেই পূজা ইহলোক পৰলোকৰ সুখ বা ঐশ্বৰ্য কামনা কৰি কৰা পূজা নহয়; নিষ্কাম পূজা। সকাম পূজা মোক্ষপ্ৰাপ্তিৰ বাট নহয়।

কাঙক্ষন্তঃ কৰ্মণাং সিদ্ধিং যজন্ত ইহ দেৱতাঃ।
ক্ষিপ্ৰং হি মানুষে লোকে সিদ্ধিৰ্ভৱতি কৰ্মজা। (গীতা)

অৰ্থাৎ এই মনুষ্যলোকত কাম্য কৰ্মৰ সিদ্ধিপ্ৰাৰ্থীসকলে মোক এৰি আন আন দেৱতাসকলৰ উপাসনা কৰে। এনে উপাসনাৰ সিদ্ধি অনিশ্চিত। কিন্তু নিষ্কাম কৰ্মজনিত সিদ্ধি বা মুক্তি নিশ্চয় শীঘ্ৰে লাভ হয়। এইখিনিতে "পূৰ্বমীমাংসা" দৰ্শনেৰে সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ মতৰ বিশেষ অমিল। পূৰ্বমীমাংসাই কৈছে যে বেদত যি কৈছে, সেই বিধি-ব্যৱস্থা অভ্ৰান্ত আৰু তাক অলৰ-অচৰকৈ মানি চলিবা। বেদৰ ব্যৱস্থামতে সকলো ক্ষুদ্ৰ দেৱতাৰ পূজা কৰিবা, তেহে তোমাৰ স্বৰ্গ লাভ হ'ব। কৃষ্ণই বেদক একেবাৰেই উৰাই দিয়া নাই। কিন্তু কৈছে, বেদৰ অনেক বাক্য পুষ্পিত। কৃষ্ণই কৈছে— "মম বৰ্ত্মানুবৰ্ত্তন্তে মনুষ্যাঃ পাৰ্থ সৰ্বশঃ।"

যেহপ্যন্যদেৱতা ভক্তা যজন্তে শ্ৰদ্ধয়ান্বিতাঃ।
তেহপি মামেৰ কৌন্তেয় যজন্ত্যবিধিপূৰ্বং কম্।।

অৰ্থাৎ হে কৌন্তেয়! শ্ৰদ্ধাযুক্ত হৈ যি আন দেৱতা ভজনা কৰে, সিও মোকেই অবিধিপূৰ্বক ভজনা কৰে। ইয়াৰ মানে মোৰ বাহিৰে আন একো নাই। কিন্তু যদিও এনে ভজনা মোৰেই ভজনা, তথাপি সি আওবটীয়া। দেৱতাসকলে মোক্ষ দিব নোৱাৰে। মোক্ষ মইহে দিব পাৰো আৰু সিয়েই আচল বস্তু। দেৱতাসকলে মুচুকুন্দক কৈছিল—

মোক্ষ ব্যতিৰেকে লৈয়োক বৰ।
বিষ্ণুসে মোক্ষৰ হোন্ত ঈশ্বৰ।। (কীৰ্তন)
সেইদেখি মুচুকুন্দই উত্তৰ দিছিল—

'নালাগে বৰ নিদ্ৰা কৰো আমি।' কোনো দেৱতাক "সৃষ্টি, স্থিতি, প্ৰলয়ৰ পৰম কাৰণ নাৰায়ণ" বুলি উপাসনা নকৰি, মাথোন, এজন দেৱতা বুলি উপাসনা কৰাটো কৃষ্ণৰ মত নহয়। বাস্তৱিকতে অন্য দেৱতাক, যেনে— ইন্দ্ৰ, চন্দ্ৰ, বায়ু, বৰুণক তেনেকৈ সৃষ্টি, স্থিতি, অন্তকাৰী দেৱ বুলি ভাবিবই নোৱাৰি, উপাসনাও কৰিব নোৱাৰি। কিয়নো, তেওঁলোক তেনেকুৱা নিশ্চয় নহয়। এক মাথোন নাৰায়ণহে সেই দেৱতা। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকল তেওঁৰ আজ্ঞাকাৰী ভৃত্যহে। উপনিষদত কৈছে—

ভয়াদস্যাগ্নিস্তপতিভয়াৎ তপতি সূৰ্যঃ।
ভয়াদিন্দ্ৰশ্চ বায়ুশ্চ মৃত্যুৰ্ধাৱতি পঞ্চমঃ।। (কঠোপনিষদ)

ইয়াৰ প্ৰতিনিধি শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্তন ঘোষাত—

পলায় জগতৰ মৃত্যু যি প্ৰভুক ডৰে।
যাৰ ভয়ে চন্দ্ৰ সূৰ্য পৱন সঞ্চৰে।।
হেন জগন্নাথ অনাথৰ নাথ দেৱ।
হৰি বিনে আৰৰ তাৰন্তা নাহি কেৱ।।

(তিনি)

মুক্তিলাভৰ তৃতীয় পথ যোগমাৰ্গ। এই যোগ হঠযোগ নহয়, ৰাজযোগ। পতঞ্জলিত এই যোগৰ বিশদ শিক্ষা আছে। গীতাৰ ষষ্ঠ অধ্যায়ত ভগৱন্তই যোগমাৰ্গৰ বিষয়ে সংক্ষেপে বিবৃতি দিছে। গীতাৰ পঞ্চম অধ্যায়ত শ্ৰীকৃষ্ণই সন্ন্যাস আৰু কৰ্ম-যোগৰ ঐক্য দেখুৱাই ষষ্ঠ অধ্যায়ত ধ্যান-যোগৰ বৰ্ণনা দিলে। তেওঁ আচলতে বুজাই দিলে যে যোগী আৰু সন্ন্যাসী একে। তেওঁ যোগীৰ স্থান, আসন, উপৱেশনৰ নিয়ম আৰু প্ৰাণ মন বুদ্ধিৰ সংযম সাধন কৰি যোগপ্ৰাপ্তিৰ সুগম পথ দেখুৱাই দিলে আৰু যোগীৰ আহাৰ বিহাৰাদিৰ বিষয়েও উপদেশ দিলে। অকল জ্ঞানকে আশ্ৰয় কৰি যোগাৱলম্বনতকৈ যে জ্ঞান আৰু বৈৰাগ্যৰে সৈতে ভক্তিযোগ শ্ৰেষ্ঠ সেইটো তেওঁ কৈ দিলে —

যোগিনামপি সৰ্বেষাং মদগতেনান্তৰাত্মনা।
শ্ৰদ্ধাবান্ ভজতে যো মাং স মে যুক্ততমো মতঃ।।

অৰ্থাৎ হে অৰ্জুন! মোৰ মতে যোগী তপস্বীতকৈ শ্ৰেষ্ঠ; জ্ঞানীতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। এতেকে তুমি যোগী হোৱা। যি শ্ৰদ্ধাৱান মানুহে মদগত চিত্তেৰে মোক ভজনা কৰে, তেওঁ সকলো যোগীতকৈ শ্ৰেষ্ঠ।

বাস্তৱিকতে জ্ঞান আৰু ভক্তি দুয়ো ভগৱন্ত পাবৰ উপায়। দুইৰো দ্বাৰায় একে অৱস্থাত ওলোৱা যায়গৈ। প্ৰভেদৰ ভিতৰত, —জ্ঞানীয়ে "তেৱেঁই মই" অৰ্থাৎ "সোহহম্" চিন্তা কৰোঁতে কৰোঁতে তেওঁত লীন হয়। এইবাবেই নৃসিংহ ভগৱন্তই প্ৰহ্লাদৰ নিচিনা ভক্তকো কৈছিল :

শুনি নৰসিংহ হাসিলন্ত।
জানো তুমি ভকত একান্ত।।
তথাপিতো ইটো মন্বন্তৰ।

হয়া থাকা দৈত্যৰ ঈশ্বৰ।।
সদায় শুনিবা মোৰ কথা।
মোৰ ৰূপ চিন্তিবা সৰ্বথা।।
কীৰ্ত্তনে পলাইবে পাপচয়।
ভোগ ভুঞ্জি পুণ্য কৰা ক্ষয়।।
তোৰ যশে ব্যাপিবে জগতে।
ৰাত্ৰি দিনে মোক সুমৰন্তে।।
সবে কৰ্মবন্ধে হৈবা হীন।
অন্তকালে মোত যাইব লীন।। (শঙ্কৰদেৱ)

এইবাবেই ভক্ত দামোদৰ বিপ্ৰই—

দৃঢ় ভকতি কৰি ছিণ্ডি মোহ জৰী
কৰ্মবন্ধে ভৈল হীন।
পায়া মহোদয় দেখি ব্ৰহ্মময়
কৃষ্ণতে গৈলন্ত লীন।। (শঙ্কৰদেৱ)

এইবাবেই শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছিল :

আমাক স্মৰিবা বাক্য মনে।
মোৰ ধৰ্ম কৰিবা যতনে।।
সংসাৰৰ দোষে হৈবা হীন।
তেবে চিত্ত মোতে যাইবা লীন।। (শঙ্কৰদেৱ)

জ্ঞানীৰ বিচাৰত : সমুদ্ৰৰপৰা এক বিন্দু জল সুকীয়া হ'ল। সেই বিন্দু জল আকৌ সমুদ্ৰত পৰি আগৰ নিচিনাকৈ সমুদ্ৰৰে সৈতে মিলি গ'ল, তাৰ সুকীয়া অস্তিত্ব নাথাকিল। পৰমাত্মা আৰু জীৱাত্মা এনেকুৱা। কিন্তু ভক্তৰ বিচাৰ এনেকুৱা নহয়। ভক্তই কয়, জলবিন্দু অনন্ত সমুদ্ৰৰপৰা সুকীয়া হৈ সি জলবিন্দু নাম ল'লে। বেছ কথা। কিন্তু স্থূল দৃষ্টিত যদিও সেই বিন্দুৱে সমুদ্ৰত পৰি নিজৰ অস্তিত্ব বিলোপ কৰিলে, দৃষ্টিৰ বহিৰ্ভূত হ'ল আৰু স্থান আৰু কালৰ দ্বাৰাই যদিও বিচ্ছিন্ন হৈ একেজাতৰ সমুদ্ৰত পৰিল তথাপি সি সমুদ্ৰ নহয়; যদিও সি সমুদ্ৰৰ নিচিনা হোৱাটো দেখুৱালে। বাস্তৱিকতে সি সমুদ্ৰত থাকিও সমুদ্ৰ-বিন্দুৱেই হৈ ৰ'ল। আনে তাক সমুদ্ৰৰ পৰা সুকীয়াকৈ ধৰিব নোৱাৰিলেও, সি নিজে জানে যে সি সমুদ্ৰৰ বিন্দুহে। সমুদ্ৰত পৰি তাৰ বিন্দু নাম গুচিলেও সি নিজে জানে যে সি আগেয়ে যি বিন্দু আছিল, তেতিয়াও সেই বিন্দুৱেই আছে। তাৰ নিজৰ অপ্ৰতিহত জ্ঞানে তাক সুকীয়া কৰিয়েই সমুদ্ৰত থৈছে। সি সমুদ্ৰক হেৰুৱাইছিল, আকৌ সমুদ্ৰক পালে আৰু সমুদ্ৰৰ সেৱাত সি নিযুক্ত হ'ল। অনেকে ভাবে যে সমাধিৰ অৱস্থাত ভক্ত সাধকৰ সেব্য সেৱকৰ ভাব থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ উত্তৰ ক'ব পাৰি যে সাধনাৰ দ্বাৰায় শোধিত জীৱই যেতিয়া সমাধিৰ অৱস্থাত নিজক ঈশ্বৰেৰে সৈতে অভেদ দেখে, তেতিয়া তাৰ তেনেকুৱা দেখাই সেৱা আৰু তেনেকুৱা দেখাই ঈশ্বৰৰ তাৰ প্ৰতি কৃপা। সেইদেখি ভগৱন্তই কৈছে :— যোগীৰ পক্ষেও মই অদৃশ্য নহওঁ, আৰু যোগীও মোৰ পক্ষে অদৃশ্য নহয় অৰ্থাৎ ভক্ত যোগীৰ পক্ষে যেনেকৈ ভগৱন্ত "ভক্তৰ ভগৱন্ত", ভগৱন্তৰ পক্ষেও তেনেকৈ "ভক্ত ভগৱন্তৰ ভক্ত"। এইবাবেই গীতাত ভগৱন্তই কৈছে— "যে ভজন্তি তু মাং ভক্ত্যা ময়ি তে তেষু চাপ্যহম্।"

অক্ৰূৰে সেইদেখি কৃষ্ণক কৈছিল—

কোননো পণ্ডিতে এৰিয়া তোমাক
আনক ভজিবে যায়।
ভকতজনক আপোনাকো দিয়া
জানো ইটো অভিপ্ৰায়।।
ভকতেসে প্ৰভু তোমাৰ বান্ধৱ
দিয়া মনোৰথ সিদ্ধি।। (শঙ্কৰদেৱ)

এইবাবেই ভগৱন্ত বলিৰ দুৱাৰৰখীয়া। এইবাবেই শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছিল—

ভকতেসে মোৰ হৃদি জানিবা নিশ্চয়।
ভকতজনৰ জানা আমিসে হৃদয়।।
মই বিনা ভকতে নিচিন্তে কিছু আন।
ভকতৰ পৰে মই নিচিন্তোহো আন। (শঙ্কৰদেৱ)

ভগৱন্তই গীতাত কৈছে—

যো মাং পশ্যতি সৰ্বত্ৰ সৰ্বঞ্চ ময়ি পশ্যতি।
তস্যাহং ন প্ৰণশ্যামি স চ মে ন প্ৰণশ্যতি।।

অৰ্থাৎ যি মোক সৰ্বভূতত আৰু সকলোতে দেখে আৰু মোতে সকলোকে দেখে, তাৰ পক্ষে মই অদৃশ্য নহওঁ আৰু সিও মোৰ পক্ষে অদৃশ্য নহয়। এতেকে এনে জ্ঞানীৰ সত্তা একেবাৰেই বিলোপ হ'ব কেনেকৈ আৰু সেব্য-সেৱকৰ ভাবেই বা নাইকিয়া হ'ব কেনেকৈ? আন নেলাগে, অদ্বৈতবাদী শঙ্কৰাচাৰ্যয়ো তেওঁৰ ৰচিত ষটপদীত লেখিছে—

সত্যপি ভেদাপগমে নাথ তৱাহং ন মামকীনস্ত্বম্।
সামুদ্ৰোহি তৰঙ্গঃ ক্বচন সমুদ্ৰো ন তাৰঙ্গঃ।।

অৰ্থাৎ হে ঈশ্বৰ! যদিও সমুদ্ৰ আৰু তৰঙ্গৰ একো প্ৰভেদ নাই তথাপি লোকে সমুদ্ৰৰহে তৰঙ্গ বোলে, তৰঙ্গৰ

সমুদ্র নোবোলে। তেনেকৈ হে ঈশ্বৰ! তোমাৰ আৰু মোৰ মাজত কোনো ভেদ নাথাকিলেও "মই তোমাৰ" এই কথাকে ক'ব পাৰিম, "তুমি মোৰ" এইদৰে ক'ব নোৱাৰোঁ।

(চাৰি)

এই পৃথিৱীত শ্রীকৃষ্ণ নিশ্চয় প্রেম-ভক্তিৰ প্রধান শিক্ষক, যদিও জ্ঞান আৰু কর্মৰ শিক্ষাতো তেওঁ অলপো ন্যূন নহয়। তেওঁৰ মতে, জ্ঞান, কর্ম আৰু যোগৰ প্রত্যেকটো পথেই মুক্তিদায়ক; কিন্তু ভক্তিৰ পথ সহজ আৰু শ্রেষ্ঠ। সেই তিনিটা পথো ভক্তিৰে অভিষিক্ত নহ'লে মুক্তিলাভ সুলভ নহয়। কর্ম, জ্ঞান আৰু ভক্তিৰ সমন্বয় সর্বোৎকৃষ্ণ অৱস্থা আৰু গীতাৰ দ্বাদশ অধ্যায়ত কৃষ্ণৰ শিক্ষাৰ সেয়ে সাৰ বস্তু। বাস্তৱিকতে ভাবি চালে দেখি যে আচলতে গীতাত ভক্তিৰ ধাৰাটোৱেই ঘাই; কর্ম আৰু জ্ঞান তাৰ শাখানদী মাথোন। প্রকৃত জ্ঞান আৰু প্রকৃত কর্মই ভক্তিলৈকেহে টানি নিয়ে। গীতাৰ সপ্তম অধ্যায়ত—

তেষাং জ্ঞানী নিত্যযুক্ত একভক্তির্বিশিষ্যতে।
প্রিয়োহি জ্ঞানিনোত্যর্থমহং স চ মম প্রিয়ঃ।।

অর্থাৎ তেওঁলোকৰ ভিতৰত সদায় মোত নিষ্ঠাৱান আৰু এক মাথোন মোত ভক্তিবিশিষ্ট জ্ঞানীয়েই শ্রেষ্ঠ। মই জ্ঞানীৰ অতিশয় প্রিয় আৰু তেৱোঁ মোৰ বৰ প্রিয়।

এই কথায়ো ভক্ত জ্ঞানীলৈকেহে আঙুলিয়ায়। শ্রীকৃষ্ণৰ মুখনিঃসৃত গীতা হিন্দুৰ বেদ, উপনিষদৰ আৰু দর্শনৰ ঘনীভূত সাৰতত্ত্ব। এইবাৰে গীতাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ঃ—

সর্বোপনিষদো গাবো দোগ্ধা গোপালনন্দনঃ।
পার্থো বৎসঃ সুধীর্ভোক্তা দুগ্ধং গীতামৃত মহৎ।।

অর্থাৎ—

সকলে উপনিষদ ধেনু দোগ্ধা ভৈল তাৰ নন্দসুত
তাৰ বৎস ভৈল কুন্তীসুত ধনঞ্জয়।
দুগ্ধ ভৈল মহা গীতামৃত কৃষ্ণৰ চৰণে দিয়া চিত্ত
সুবুদ্ধিসকলে সন্তোষে পান কৰয়।। (ঘোষা)

হিন্দুৰ এই প্রসিদ্ধ পুৰণি শাস্ত্র কর্ম, জ্ঞান, ভক্তি, দর্শন, বিজ্ঞান, যুক্তি, বিশ্বাসৰ সামঞ্জস্যকৃত সম্মিলন। পৃথিৱীৰ কোনো সভ্য জাতিৰ কোনো শাস্ত্রই কর্তব্য কর্ম, জ্ঞান আৰু ভক্তি, সৃষ্টি, মুক্তি, সৃষ্টি ৰহস্য, আত্মতত্ত্ব জ্ঞান, জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ বিষয়ে গীতাৰ দৰে বিশদভাৱে শিক্ষা দিব পৰা নাই। এইবোৰ বিষয় গীতা অদ্বিতীয়া। গীতা কোনো এটা নতুন ধর্মৰ পথৰ আৱিষ্কাৰক নহয়। কৃষ্ণাৱতাৰ আগলৈকে হিন্দুৰ ইহকাল আৰু পৰকালৰ বিষয়ে অশেষ চিন্তা, গৱেষণা, আধ্যাত্মিক দর্শন, জ্ঞান, বিজ্ঞান ইত্যাদিৰ সংক্ষিপ্ত, সর্বশ্রেষ্ঠ, অত্যুজ্জ্বল অথচ সুগভীৰ সাৰ-বিবৃতি গীতা। এই সকলোবোৰ সাৰ-তত্ত্বক কেন্দ্রীভূত কৰি, আধ্যাত্মিক, ঐহিক, পাৰলৌকিক, ধর্ম, নীতি, আচৰণ ইত্যাদিৰ প্রদীপ্ত প্রদীপ অজ্ঞান এন্ধাৰত পৰি ককৱকোৱা মানুহৰ চকুৰ আগত শ্রীকৃষ্ণ ভগৱন্তই ধৰিছে। তেওঁৰ শিক্ষা সাম্প্রদায়িক সংকীর্ণতাৰ আৱৰণ ভেদ কৰি উদাৰ সামঞ্জস্যৰ ওখ ভেটিত প্রতিষ্ঠিত হৈছে। কেউখন দর্শনৰ দার্শনিক তত্ত্বৰ ব্যাখ্যাৰ সামঞ্জস্য কৰি বেদান্ত দর্শনেৰে সৈতে সাংখ্য আৰু যোগদর্শনৰ তেওঁ যোগ সাধন কৰিছে। তেওঁৰ শিক্ষা ধর্ম-তত্ত্ব আৰু নীতি-তত্ত্বৰ চৰম শিক্ষা। ঈশ্বৰত প্রগাঢ় ভক্তিযোগ, সর্বপ্রাণীত সমদর্শন আৰু আত্মৱৎ বুদ্ধি, জীৱনৰ সকলো কর্মত নিষ্কামভাৱ আৰু তাৰ ফলাফল ঈশ্বৰত সমর্পণ আৰু ঈশ্বৰত আত্মনিবেদন ইত্যাদি তেওঁৰ শিক্ষা পৃথিৱীত অতুলনীয়। ভিন্ন ভিন্ন পন্থাৱলম্বী ধর্মাচাৰণকাৰীসকলৰ প্রতিও তেওঁৰ উদাৰ ধর্মমতৰ উদাৰ উক্তি। গীতাৰ সাৰবস্তু যদিও একমেৱাদ্বিতীয়ম্ ঈশ্বৰত একশৰণ আৰু অব্যভিচাৰী ভক্তি, তথাপি আন আন প্রচলিত বিভিন্ন মতাৱলম্বী ধর্মৰ প্রতিও গীতাৰ শত্রুতা নাই। কৃষ্ণ-প্রচাৰিত ধর্মশিক্ষা সার্বভৌমিক, সার্বলোকিক আৰু সনাতন। চাৰি-পাঁচ হাজাৰ বছৰৰ আগেয়ে প্রচাৰিত সেই শিক্ষাত, অৱশ্যে কোনো কোনো বিষয়ত সেই কালৰ মনুষ্য সমাজৰ আৰু মনুষ্য সমাজত প্রচলিত ধর্ম-কর্মৰ কিছু কিছু ছাঁ যে পৰিছে তাত সন্দেহ নাই।

কোনো কোনোৱে ভগৱদগীতাক ৰূপক শাস্ত্র বুলিও ব্যাখ্যা কৰে। যেনে— অর্জুন জীৱাত্মাৰ আৰু কৃষ্ণ পৰমাত্মাৰ প্রতীক। কৌৰৱ পাপ প্রবৃত্তিবোৰ। কৃষ্ণৰ অর্জুনক শিক্ষা যে স্বর্গ ৰাজ্য পাবৰ হ'লে অর্থাৎ মুক্তি লভিবৰ হ'লে, সেইবোৰ জয় কৰিব লাগিব। জীৱন যুদ্ধক্ষেত্রত জীৱাত্মাৰ কাণত পৰমাত্মাৰ উপদেশ ফুচফুচ কথাৰে পৰিব লাগিছে। মানুহৰ শৰীৰেই যুদ্ধক্ষেত্রৰ মাজত স্থাপিত ৰথ। প্রত্যেক মানুহে নিজৰ বাহুবলেৰে যুদ্ধ কৰিব লাগিব, অৱশ্যে হৃদয়স্থ সাৰথি পৰমাত্মা শ্রীকৃষ্ণকে উপদেশ আৰু চালনা মতে।